

В.Шарпатай

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУРИ І ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ СИСТЕМИ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР 1930-х рр.**

Функціонування системи соціального забезпечення віддзеркалює економічну потужність її державних форм та політичну структуризованість суспільства, а за великим рахунком і рівень цивілізації. Вона демонструє зрілість або недієспроможність соціальної політики держави, перспективи її ефективного розвитку і зміцнення власних соціально-економічних основ. Актуальність науково-історичного дослідження зумовлена саме таким пізнавально-прикладним контекстом, тобто доцільністю вивчення історичного досвіду функціонування державної системи забезпечення непрацездатної або соціально знедоленої частини населення. Автор уникає поширеного в історіографії тлумачення історичних фактів і явищ під кутом зору політичної педагогіки, тому що минуле не дає готових рецептів, але його уроки має засвоїти все суспільство.

Проблема трансформації структури і функцій соціального забезпечення в УСРР першої половини 30-х рр. є актуальною, тому що її не досліджували, а окремі елементи розглядали в контексті голоду 1931–1933 рр.¹ Він є результатом соціальної політики радянської держави, яка позначилася на діяльності системи Наркомсобезу і матеріального забезпечення суспільства загалом. Причинно-наслідкові зв'язки набувають реального методу пізнання, щоб уникнути помилок та хибного дискурсу у висвітленні інституційних форм системи соціального забезпечення. Відтак об'єктом дослідження є соціальна політика уряду УСРР, а предметом зміна організаційної структури, форм, пріоритетів і функцій системи соціального забезпечення першої половини 30-х рр. Мета і завдання зумовлені предметом наукового дослідження, які полягають у з'ясуванні необхідності структурної трансформації соціального забезпечення, виявленні його ефективності в умовах широкомасштабної соціалістичної реконструкції. Вона торкнулася економічних підвалин суспільного розвитку, радикально змінила соціально-професійний статус значних груп населення. Наукову новизну становить соціоісторичний аналіз малодоступної проблеми соціального забезпечення, яке розглядається в контексті повсякденного життя суспільних груп, без ототожнення з матеріальним становищем робітників чи селян, педагогів чи військових. Поняття соціальне забезпечення і матеріальне становище вирізняються

походженням та структурно-функціональними елементами, поза як перше є складовою частиною другого, але в історичному контексті самостійною частиною. Соціальне забезпечення обмежене фінансовими джерелами і суспільними групами, основну частину яких становлять непрацездатні або ті, соціальний статус яких потребує державної допомоги, а матеріальне забезпечення стосується всього суспільства, його повноцінних професійних груп, рівня життя тощо.

Система соціального забезпечення в УСРР, яка почала історію свого становлення з утворення Наркомсобезу в лютому 1919 р., зазнала суттєвих організаційно-функціональних перетворень внаслідок запровадження непу та адміністративно-територіальної реформи 1925 р. Вона залишалася самодіяльною, повноваження якої залежали від статусу та функцій республіканського наркомату. Неп фактично зруйнував філантропічні тенденції собезу початкового періоду становлення, але не скасував ключової ролі держави, хоча залучив громадську ініціативу – профспілки, селянські товариства взаємодопомоги, інвалідну кооперацію, систему страхування. Керуючі функції зосереджувалися в апараті Наркомсобезу, а основні фінансові зобов'язання покладалися на місцевий бюджет.

Реорганізація системи соціального забезпечення в УСРР розпочалася 31 травня 1930 р., яку запропонувала ЦКК НК РСІ в особі керівника групи радуправління Л. Танкова. „Система соціального забезпечення в реконструктивну добу, – зазначалося в Проекті реорганізації НКСЗ УСРР, – в добу бурхливих темпів індустріалізації країни рад та колективізації сільського господарства, має бути єдиним центром пристосування до виробничих процесів осіб, які внаслідок соціально-політичних чинників нездатні працювати поруч зі здоровою частиною суспільства”². Поняття „єдиним центром пристосування” означало концентрацію всієї роботи собезу на утриманні „нездатних працювати”, але не йшлося про централізацію всієї системи соціального забезпечення в межах СРСР. Курс на „здорову частину суспільства”, тобто пошук фінансово-економічних ресурсів для матеріально-технічного постачання новобудов першої п'ятирічки, започаткував принцип меншовартістності забезпечення всіх і вся, характерний для тоталітарного періоду взаємин держави і суспільства.

Проектом передбачалося вивільнення оперативних функцій центрального апарату та їх зосередження у низовому, залишивши за Наркомсобезом планово-директивне керівництво. Вилученню з його оперативних функцій підлягали наступні: призначення академічних та персональних пенсій, переклавши їх на окружні інспекції; надання одноразових допомог; забезпечення інвалідів праці через систему

соцстраху; реєстрування товариств взаємодопомоги; подолання жебрацтва та проституції. Санаторій „Червона Зірка” у Ялті передали до Наркомохоронздоров’я, а будинок ветеранів революції в Одесі – до окружної інспекції соціального забезпечення. Призначення пенсій командному складові РСЧА вилучалося з військового відомства і зосереджувалося в окрінспектурах, а нічні будинки утримання соціально знедолених передали у розпорядження міськрад. Всеукраїнське об’єднання сліпих і глухонімих реорганізували в самостійні місцеві товариства, але підлеглих НКСЗ УСРР³.

Структура Наркомсобезу також зазнала змін, тому що з’явилися сектори замість управлінь (планово-економічний, організаційного керівництва, бюро адміністративно-технічного обслуговування). Загальне політичне керівництво роботою центрального апарату здійснювали нарком та його заступники, які очолювали функціональні сектори: перший заступник – планово-економічний та науково-дослідної справи; другий – сектор організаційного керівництва. Колегії фактично перестали існувати, бо їх замінили виробничі наради, на яких йшлося про плани діяльності всієї системи собезу. Проект стосувався розмежування компетенції структурних частин системи, а саме запроваджував новий принцип її функціонування, не отримання доручень, а відповідальність за виконання обов’язків. При Наркомсобезі залишили Всеукраїнську кооперативну спілку інвалідів, Всеукраїнський центральний комітет допомоги, Центральний комітет СТВ, які мали власний апарат управління та підрозділи на місцях. Збереглася мережа громадських закладів собезу (інвалідна кооперація, каси взаємодопомоги кооперованих кустарів, СТВ та МТВД, опікунські ради, товариства глухонімих, виокремилася різні гуманітарні установи (трудова профілакторія, розподільники, будинки для похилих людей). Види соціального забезпечення, крім традиційних (пенсій тощо), поповнилися новими напрямками: втягнення декласованих груп суспільства до трудових процесів через професійно-технічне навчання, перекваліфікацію, надання спецлікування.

Центральний апарат НКСЗ УСРР налічував у 1930 р. 63 особи (нарком, два заступники, секретар, по три члени президії ЦК СТВ та МТВД, 8 посадовців планово-економічного та 16 організаційного секторів, а також 29 співробітників бюро адміністративно-технічного обслуговування⁴. Нарком соціального забезпечення Г.М. Покорний просив НК РСІ виділення додаткових посад, посилаючись на „контингент підопіклих” собезу – 199376 осіб, серед яких реальною допомогою було охоплено – 147 тисяч⁵.

Наприкінці 20-х рр. існували інструкції для номенклатури радянських органів влади, у тому числі системи соціального забезпечення,

які фактично зберегли своє призначення протягом реорганізаційного періоду. Вони стосувалися усіх категорій службовців – від завідуючого приймальні наркома до прибиральниці. Посадова інструкція старшого інспектора собезу при РВК налічувала 13 пунктів, котрий формував штаб, складав „операційний план” роботи, проводив наради інспекторів, наглядав за діяльністю СТВ та МТВД, скликав засідання президії та керував справами. Районний інспектор мав конкретні повноваження: одноосібно призначав і скасовував пенсії, займався справами пенсіонерів, координував роботу СТВ і МТВД, витрачав бюджетні кошти, здійснював облік соціального контингенту та організовував для них відповідні установи, брав участь в засіданнях РВК⁶.

20 грудня 1931 р. Центральний апарат НКСЗ УСРР мав 55 штатних службовців (нарком, заступник наркома, особистий секретар наркома, три члени президії МТВД, керівник Всеукрцекомдоп, 9 працівників планово-економічного, 13 організаційного, 23 сектору обслуговування, завкадрами⁷. У 1931 р. налічувалося 363 районних та 20 міських інспекторів, 15000 кас „колективізованого селянства”, тобто СТВ, 234 МТВД, 44 комітети допомоги, 28 об’єднань сліпоглухонімих, 383 опікунських рад, 6577 будинків інвалідів, 55 будинків нічного притулку⁸. На обліку органів собезу перебувало 182479 осіб, у тому числі одержували пенсію – 116770 пенсіонерів, а для малозабезпечених було надано 1,9 млн. обідів⁹.

Діяльність Селянських Товариств Взаємодопомоги (СТВ) загалом досліджена¹⁰. 13 серпня 1930 р. ВУЦВК прийняв постанови „Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги у селах, де проведено суцільну колективізацію”, якою фактично припинив функціонування СТВ, тому що запроваджувалися каси взаємодопомоги колективізованого селянства (КВКС)¹¹. Загальне керівництво ними здійснював НКСЗ, а їх створення відбувалося за рішенням загальних зборів. Виник паралелізм, коли КВКС та СТВ співіснували одночасно. Вони виконували деякі соціальні функції (придбання реманенту, допомога матері-селянці, трудопомога), але також створювали умови для колективізації. У 1931 р. бюджет СТВ становив 26,8 млн. крб.¹²

Міські товариства взаємодопомоги (МТВД) виникли у 1922 р., яких діяло у 1928 р. 154, а в 1932 р. – 250, до складу яких входило 350 тис. фізичних та 11 тис. юридичних осіб¹³. На балансі МТВД перебувало 1055 підприємств, де працювало 80 тис. робітників, які виробляли продукції на 108 млн. крб.¹⁴ Міські товариства мали лікарні, амбулаторії, установи курортно-санаторного лікування, надавали допомогу дітям, утримували тимчасово непрацездатних. У 1933 р. в органах управління МТВ працювало 776 осіб, з них євреї становили

617, українці – 118, росіяни – 22, а фактичним організатором цієї системи соціальної допомоги був Марк Львович Донської¹⁵. МТВД переймалися харчуванням декласованих елементів міста, а в роки голоду – влаштуванням безкоштовних обідів з денною нормою хліба 200 гр.¹⁶ Товариства мали у своєму користуванні 2969 га придатної землі¹⁷, тобто займалися самозабезпеченням сільськогосподарською продукцією. Організаційною мережею міських товариств взаємодопомоги керувала Центральна комісія МТВД при НКСЗ, яка 21 лютого 1931 р. набула такого статусу, а раніше мала права структурного відділу НКСЗ¹⁸. Керівним органом була президія, членами якої були М.Л. Донської, К.К. Демченко, а поточну роботу виконували референти та інспектори.

До самодіяльних структурних підрозділів НКСЗ слід віднести Центральний комітет допомоги хворим та пораненим червоноармійцям, їх родинам та червоноармійцям (Всеукрцекомдоп), який мав 7 штатних службовців¹⁹. Він діяв на принципах госпрозрахунку в системі НКСЗ, мав 107 районних та міських організацій з статусом громадських об'єднань²⁰.

Статус всеукраїнських центрів, крім ЦК СТВ, ЦК МТВД, Всеукрцекомдопу, мали Постійна комісія в справах призначення персональних пенсій республіканського значення, Всеукраїнська спілка кооперацій інвалідів (Вукопінсоюз), Всеукраїнські політичні курси для інвалідів, технікум для глухонімих, Будинки ветеранів революції, санаторій для туберкульозних хворих. Периферійну мережу системи соціального забезпечення становили райвиконкоми, міські, селищні й сільські ради, товариства взаємодопомоги, каси колективізованого селянства, кооперативні об'єднання інвалідів, товариства сліпих і глухонімих. В межах району керівні та контрольні функції перебрали на себе райвиконкоми, а оперативні, тобто виконання повсякденної роботи²¹, покладалися на міські та сільські ради. Наркомсобез займався плануванням та організацією їх виконання, видавав закони і нормативні акти, здійснював перевірку і контроль, забезпеченням кадрами²². Зокрема, у 1930 р. Наркомсобез УСРР передав на розгляд законодавчих органів проекти законів: про збільшення розміру пенсій і допомог для інвалідів війни, родин інвалідів війни, в разі їх смерті; родин військових службовців, що втратили годувальників; родин, що перебувають у лавах РСЧА – РСЧФлоту. Законопроект передбачав розміри пенсій для інвалідів у містах і селищах 15, 20 і 30 крб. Відповідно груп інвалідності, а для сільських місцевостей – 6, 8 і 12 крб. на місяць²³. На поховання пенсіонерів виділяли у містах 35 крб., у селах – 20 крб.²⁴. 20 вересня 1936 р. соціальне забезпечення поширювалося згідно

постанови НКСЗ УСРР на членів родин військовослужбовців, полеглих або безвісті пропалих під час громадянської війни, а також родин рядового складу, що загинули без вісти у складі частин старої армії²⁵. У 1935 р. наркомом соціального забезпечення призначили І.Ф. Слинька, котрий перебував на цій посаді до 14 березня 1936 р.²⁶, відколи Наркомсоцзабез УСРР очолив Іван Михайлович Кудрин²⁷.

7 серпня 1932 р. НКСЗ УСРР прийняв рішення про скорочення адміністративно-господарських витрат та зміцнення фінансової дисципліни в громадських організаціях, яким ліквідував функції міських інспекцій собезу в містах обласного підпорядкування, переклавши їх на обласні відділи соціального забезпечення²⁸. 27 квітня 1933 р. Економічна нарада при РНК УСРР ухвалила постанову про роботу промислових підприємств системи наркомсоцзабезу, орієнтуючи їх на максимальне використання місцевої сировинної бази, відходів та бракованої продукції державної промисловості²⁹. 20 вересня 1933 р. Раднарком УСРР та Всеукраїнська рада профспілок, розглядаючи реорганізацію Наркомату праці, передали кошти соціального страхування профспілкам, а саму систему соцстраху формували за виробничо-галузевим принципом, зосередивши керівництво нею в профспілкових комітетах³⁰. Таким чином, якщо співставити організаційну структуру і функції системи собезу 20-х і 30-х рр., то вона революціонізувала в сторону децентралізації апарату управління, надання більшої самодіяльності центральним підрозділам, а з другого боку потрапляла в організаційну і функціональну залежність від виконавчих органів влади – робітничих та селянських рад. ЦВК УСРР, будучи найвищим законодавчим органом, заслуховував доповіді НКСЗ УСРР та ухвалював на їх підставі відповідні рішення. Так, 16 травня 1935 р. президія ЦВК УСРР ухвалила постанову „Про стан соціального забезпечення в УСРР”, констатуючи збільшення витрат у 2,7 рази на потреби собезу, що дало змогу охопити допомогою 500 тис. осіб, з них 78,5 тис. забезпечувались пенсіями³¹. У жовтні 1934 р. діяло 16204 каси громадської взаємодопомоги колгоспників, які охопили 2,4 млн. осіб³². Визнаючи досягнення, хоча кількість пенсіонерів порівняно з 20-ми роками суттєво зменшилася, а каси в колгоспах періоду голодомору 1932–1933 рр. не діяли, вищий законодавчий орган УСРР визначив причини малоєфективної роботи НКСЗ: надання переваги бюрократично-канцелярським методом, недостатнє використання громадських організацій, „засмічення” інвалідної кооперації „спекулятивними, класово ворожими елементами”, незадовільне керівництво системою соціального забезпечення з боку облвиконкомів. При обласних відділах охорони здоров'я передбачалося створення постійних бригад з питань

соціальної допомоги, а для зміцнення органів собезу висували кращих голів сільських рад та різних активістів. У великих містах з метою подолання проблеми жебрацтва та „інших рештки соціальних аномалій” створювалися трудові колонії закритого типу для „трудоного перевиховання соцаномаліков”³³. Привертає увагу концентрація роботи з „рештками соціальної аномалії”, тобто усунення катастрофічних наслідків голоду, політики розкуркулення, масових репресій, які супроводжувалися епідемічними захворюваннями серед населення, дитячою безпритульністю, жебрацтвом, проституцією. 2 вересня 1937 р. ЦВК та РНК УСРР внесли зміни до Кодексу законів про сім’ю, опіку і про акти громадянського стану, які зміцнювали функції і права радянських органів влади. Центральну опікунську раду при НКСЗ ліквідували, залишивши за наркоматом право перевірки та обліку майна підопічних, а також підготовку різних інструкцій³⁴.

Виразником ефективності функціонування системи соціального забезпечення може слугувати становище військовослужбовців та їхніх родин, тобто здійснення державою соціальної політики до цієї специфічної категорії населення. У серпні 1930 р. НКСЗ УСРР констатував „найнезадовільний стан” забезпечення „родин військових службовців”, який виявився у недостатньому асигнуванні, неповному охопленні їх пільгами³⁵. ЦВК і РНК СРСР 13 грудня 1930 р. постановив, щоб витрати на забезпечення родин військовослужбовців строкової служби і територіальних частин РСЧА здійснювалися не з місцевого бюджету, а з державного бюджету союзних республік³⁶. Норми допомоги визначав щорічно уряд залежно від складу сімей та місцевості. Право на соціальне забезпечення мали родини рядового і молодшого складу строкової служби в РСЧА або курсанти 3-х місячних курсів першого року служби територіальних частин³⁷. В інструкції НКСЗ УСРР від 29 червня 1932 р. були вписані основні принципи забезпечення родин військовослужбовців, у тому числі непрацевдатних³⁸, але про них тоді мало дбали, тому що плани хлібозаготівель торкнулися їхніх господарств, незважаючи на проголошені пільги. У 1932 р. НК РСІ констатував, що „основний контингент скаржників червоноармійців – це колгоспники”³⁹. Держава асигнувала у 1930 р. – 1 млн., у 1931 р. – 2,1 млн., у 1932 р. – 2,8 млн. крб. для запровадження механізму надання пільг червоноармійцям, що дозволило охопити 28171 родину, з них 18290 на селі⁴⁰. Однак, судячи зі звітів районних комісій Робітниче-селянської інспекції, у Гайсинському районі в січні 1932 р. 266 сімей червоноармійців не мали допомоги, у Сквирському – 84, а також одержали „тверде завдання по хлібозаготівлях”⁴¹. Допомога надавалася, але дуже рідко у розмірі 10–20 крб., а родинам червоно-

армійців дописували ту кількість трудоднів, яка дорівнювала середньому заробітку призваного до РСЧА колгоспника⁴². Рішення конструктивне, але враховуючи той факт, що протягом 1931–1933 рр. колгоспи фактично припинили оплату праці на трудодні, виконуючи хлібозаготівельні плани, селянські родини червоноармійців залишили без допомоги. Охоплення родин військовослужбовців соціальною допомогою у 1931 р. становило 69,6% до загальної кількості зареєстрованих, тобто „недохоплення” значне, а в сільських районах – 55%⁴³. Райвиконкомам бракувало коштів на виплату пільг і допомог родинам червоноармійців, а середньорічної грошової допомоги 232 крб.⁴⁴, якщо її одержували, не вистачало. Демобілізованим у травні 1933 р. червоноармійцям, які поверталися до міст, МТВД видавали також на харчування: сніданок – 22 копійки, обід – 45 копійок⁴⁵. 20 березня 1935 р. ЦВК УСРР скасував всі попередні урядові постанови стосовно забезпечення родин військовослужбовців, видані у 1931, 1933, 1934 роках⁴⁶, відтак продемонстрував тимчасову спрямованість соціальної політики держави стосовно цієї категорії громадян, зумовлену загостренням політичної ситуації в суспільстві періоду колективізації, розкуркулення, терору і масового голодомору.

У серпні 1935 р. НКЗ УСРР розробив та видав „Положення про персональні пенсії місцевого значення, порядок їхнього призначення”. Їх призначали за видатні заслуги у справі соціалістичного будівництва, лікарям, що втратили працездатність внаслідок боротьби з епідемією, а виплачували за віком: чоловікам – з 60 років, жінкам – після 55 років⁴⁷. 25 березня 1937 р. в інструкції НКЗ йшлося про порядок клопотання про призначення персональних пенсій республіканського значення, які надавалися за „виключні заслуги” перед республікою⁴⁸. РНК УСРР 14 вересня 1937 р. постановив збільшити пенсії інвалідам громадянської війни і військовослужбовцям РСЧА, колишнім червоногвардійцям і червоним партизанам⁴⁹. Для інвалідів першої групи без підсобного господарства – 65 крб., з господарством – 40 крб.⁵⁰

Таким чином, упродовж 1930-х рр. система соціального забезпечення в УСРР зазнала суттєвої реорганізації, яка торкнулася структурних підрозділів НКЗ, які здобули відносного автономного статусу у формі всеукраїнських центрів з власними підрозділами. Спостерігалася організаційна залежність первинної ланки собезу від виконавчих структур органів радянської влади – райвиконкомів, міських, селищних та сільських рад. Органам собезу бракувало коштів, незважаючи на збільшення асигнувань держави, тому загалом конструктивність постанови залишалася декларативною. У роки голоду 1932–1933 рр. система собезу, особливо на селі, не виконувала

притаманних їй соціальних функцій, навіть стосовно тих суспільних груп, які перебували в РСЧА. Активізація уваги до матеріального забезпечення родин червоноармійців, яка стала помітною упродовж 1931–1934 рр. на рівні законодавчих актів держави, переслідувала політичну мету – унеможливити невдоволення в армії. Розміри пенсій та одноразових допомог виявилися мізерними, які були нижчими від прожиткового мінімуму.

- ¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., Наукова думка, 2003. – 886 с.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп.8. – Спр.243. – Арк.3-8.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. – Арк.22.
- ⁵ Там само. – Арк.47.
- ⁶ Там само. – Спр.253. – Арк.4.
- ⁷ Там само. – Спр.1275. – Арк.10.
- ⁸ Там само. – Спр.243. – Арк.90-92.
- ⁹ Там само. – Арк.91.
- ¹⁰ Рибак І.В. Крестьянские комитеты (общества) взаимопомощи УСРР (1921–1932 гг.: Автореферат диссертации кандидата исторических наук. – Киев, 1982. – 21 с.
- ¹¹ Збірник законів УСРР. – 1930. – №19. – Арт.193.
- ¹² Вісник соціального забезпечення. – 1930. – №5-6. – С.12.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф.1240. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.5-9.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.13.
- ¹⁶ Там само. – Арк.75.
- ¹⁷ Там само. – Спр.144. – Арк.1.
- ¹⁸ Там само. – Спр.1. – Арк.55.
- ¹⁹ Там само. – Арк.62.
- ²⁰ Там само. – Ф.539. – Оп.9. – Спр.1463. – Арк.11-12.
- ²¹ Хроніка // Вісник соціального забезпечення. – 1930. – №3-4. – С.40-41.
- ²² Там само. – С.41.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – С.42.
- ²⁵ Собрание законов УССР. – 1936. – №28. – Ст.139.
- ²⁶ Там само. – 1935. – №8-9. – Ст.43.
- ²⁷ Там само. – 1936. – №15. – Ст.66.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1240. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.206.
- ²⁹ СЗ УССР. – 1930. – №47. – Ст.595.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – 1935. – №15. – Ст.70.
- ³² Там само.

- ³³ Там само.
- ³⁴ СЗ УССР. – 1937. – №46. – Ст.163.
- ³⁵ Вісник соціального забезпечення. – 1930. – №5-6. – С.30.
- ³⁶ Там само. – №10-11. – С.11.
- ³⁷ Там само. – 1931. – №5-6. – С.10-19.
- ³⁸ СЗ УССР. – 1932. – №24. – Ст.144-145.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.8. – Спр.1275. – Арк.13.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.2510. – Арк.15.
- ⁴³ Там само. – Спр.2525. – Арк.31.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.2541.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.1240. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4.
- ⁴⁶ СЗ УССР. – 1935. – №6. – Ст.28.
- ⁴⁷ СЗ УССР. – 1935. – №32-33. – Ст.165.
- ⁴⁸ Там само. – 1937. – №33. – Ст.130.
- ⁴⁹ Там само. – 1937. – №42. – Ст.151.
- ⁵⁰ Там само.